

Modern Dilbilim Bulguları Işığında Türkçe Sözlüğe Bir Bakış

Nadir Engin Uzun
(Ankara)

Sözlükler sözcükler hakkında bilgi veren koleksiyonlardır. Dilbilim ise sözcükleri, gerek kendi yapılanmaları gerekse sözcükler arası yapılanmaları açısından inceler. Bu açıdan bir dilin sözlüğünü hazırlamakla o dili dilbilimsel olarak incelemek arasında doğal bir bağ bulunmaktadır.

Tek dilli genel sözlükler, sözlükçülük ile dilbilim arasındaki bağın daha sıkı olması beklenen ürünlerdir, çünkü, bu tür sözlükler konuşucuların anadilindeki sözcükler hakkında bildiklerini sunma iddiasını taşır, tıpkı dilbilimin ana amaçlarından birisinin, doğal konuşucuların anadilleri hakkında bildiklerini, dilbilgisi adı altında sunmayı amaçlaması gibi.

Sözlükler ile dilbilim, dolayısıyla sözlükçüler ile dilbilimciler arasında doğal bir bağ bulunmasına karşın, bu iki alanın birbiriyle yeterince etkileşim içinde olmadığı da bilinen bir gerçektir. Bu yalnızca Türkçe üzerinde değil, başta İngilizce olmak üzere diğer diller üzerinde de böyledir. Bu etkileşimsizliğin bence temel nedenlerinden biri, sözlükçülüğün dilbilime göre çok daha eski ve köklü bir geleneğe sahip olmasıdır.

Dilbilimin bilimsel bir disiplin olmasını 20. yüzyılın başlarına denk getirirsek, bu dönem öncesine ait birer anıt olan, Grimm kardeşlerin 1857'de ilk cildi çıkan *Deutches Wörterbuch*, Emile Littré'nin 1873 basımlı *Dictionnaire de la Langue Française* adlı sözlüklerini görürüz. İngilizcenin *The Oxford English Dictionary* adlı sözlüğü 1933'te tamamlandığına göre, bu sözlüğü de dilbilim öncesine almak gerekir. Kaldı ki ilk sözlük denemeleri milattan öncesine kadar gider (Bkz. Aksan 1982).

Önemli teknik ve yöntembilimsel gelişmeleri dilbilim öncesi dönemlerde kaydetmiş olan bir çalışma alanının, sonraki gelişmelere göre bükülgen olması tabii ki kolay değildir. Bu değişmezliğin şöyle bir pratik yönü bulunmaktadır: Bir sözlüğün hazırlanmaya başlanması ile bitmesi arasında uzun yıllar yer alabilir. Bu durumda sözlüğe başlanırken belirlenen stratejinin değişmeden kalması gerekir. Aksi olursa, sözlüğün başı ile sonu arasında hiç de istenmeyen farklılıklar ortaya çıkabilir.

Öte yandan, dilbilim her ne kadar daha sonra oluşan bir disiplince de, “az zamanda çok işler”in yapıldığı bir alandır da. Sözlüklerde sözcükler hakkında verilen bilgi türlerinin çoğu, bugün, dilbilimin başlı başına bir inceleme ve araştırma alanıdır. Hatta bu bilgilerin verilmiş biçimi de bu alanın konuları arasındadır. Bu alanlarda elde edilen kuramsal bulguların, sözlükteki bilgileri içerikten sunuluşa kadar, çok köklü biçimde etkilemesi gerekir. Ama Türkçe pratiğine baktığımızda, bu dilin sözlüklerinin dilbilimdeki bulgulara neredeyse tamamıyla kapalı olduğunu görürüz.

Ben burada, Türkiye Türkçesinin iddialı olması gereken bir sözlüğünü, TDK'nın Türkçe Sözlük'ünü belirli bir açıdan ele alarak, sözlükçülük ile dilbilim alanları arasındaki etkileşimin bu sözlüğe ne derece yansıdığını sınırlı bir örnekleme ile anlatmaya çalışacağım.

Türkçe Sözlük(TS), aslında 58 yıllık bir geçmişi olmasına karşın o tarihteki mevcut sözlüklere de dayandığı için daha gerilere uzanan köklere sahiptir. Bununla birlikte, ilk baskısından son baskısına kadar geçen dönemde, maddebaşlarının sayısı ve içeriklerinde de önemli değişimler olmuştur (Bu açıdan kapsamlı bir çalışma için bkz. Ergenç ve L. Uzun 1993) ama maddebaşlarının sunumunun ana karakteristiği pek değişmemiştir.

Bugün gelinen noktada TS (bkz. 9. baskı), bir maddebaşı için şu tür bilgileri sıralar:

- (1) a. madde başı
- b. sözcük türü (ad, sıfat, eylem, zarf vb.)
- c. eylemler için sözdizimsel çerçeve ("her sözün gramerdeki yeri ve fiillerin hangi tür eklerle kullanıldığı")
- ç. uzun heceler (:)
- d. düzensiz vurgu (')
- e. ince veya kalın okunan *k* ve *l*
- f. kökenbilgisi
- g. terimse, alanı
- ğ. yaygınlık (eski veya halk dili)
- h. temel anlam>mecazi anlam>argo>deyim>atasözleri
- ı. örnekleme
- i. eşdizimlilik (collocation) (bey, bey armudu, beybaba, beyefendi, bey erki, beyzade)
- j. hece yutumu (yabancı vakit>-kti, şehir>-hri ve Türkçe boyun>-ynu, ağız>-ğzı)
- k. ünsüz uyumu (ağaç>-cı)
- l. ikizleşme (his>-ssi)
- m. eşyazımlılık (kaynağı ve anlamı farklı olanlar)

Görülüyor ki TS, Türkçenin sesbilimden biçimbilime, sözdizimden sözlük-bilime, sözdizimden anlambilime, metindilbilimden kullanımbilime uzanan birçok dilbilimsel alan ile ilgili bilgileri sıralamaktadır. Bu bilgilerin gerek kapsamı, gerekse sunuluş biçimi dilbilim açısından ayrı ayrı ele alınmaya, ilgili birimlerin özellikleri, dağılımları ve etkileşimleri ayrıntılı biçimde incelenmeye muhtaçtır. Bununla birlikte, bazı bilgilerin sunuluşundaki "tuhafliklar" hemen göze çarpar. Mesela ünsüz uyumu. Benim sayabildiğim kadarıyla ünsüz uyumuna uymayan *antilop*, *hukuk*, *kapkaç*, *ot* gibi sözcüklerin sayısı 219'dur. Buna karşılık sözlük onları değil, bu sayının katlarca üstünde olan ünsüz uyumuna uyan *kitap*, *-bı*; *koycuk*, *-ğu*; *ağaç*, *-cı*; *kanat*, *-dı* gibi sözcükleri kodlamaktadır.

Sözlük, eşyazımlı sözcüklerde "köken ve anlam" farkını gözetmektedir ama köken, doğal konuşucularda sezgisel olarak bulunmayan bilgidir ve bu açıdan eşyazımlılık onlar için yalnızca anlamsal bağlantısızlık demektir. Böyle olunca, özellikle eylemlerle ilgili birçok farklı ve bağlantısız anlam, TS'de aynı sözcüğe ait olarak sunulmuştur¹:

(2) *çalmak*

1. başkasının malını gizlice almak, hırsızlık etmek, aşırmaq
2. vurarak veya sürterek ses çıkarmak.

kırklamak

1. loğusa veya yeni doğmuş bebek için kırk günü doldurmak
2. bir şeyi kırk defa ypmak ve özellikle birçok defa sudan geçirmek, çok yıkamak.

kışlamak

1. kış olmak. (*Bu yıl erken kışladı*)
2. kışı bir yerde geçirmek.

oklamak

1. Ok gibi fırlamak.
2. Okla vurmak.

köklemek

1. ağaç veya bitkiyi kökü ile birlikte topraktan çıkarmak.
2. toprakta kalan bitki köklerini ayıklamak.
3. bağ çubuklarını veya fidanları köklendirip dikmek.
4. Minder, şilte gibi şeylerin iki yüzünü yer yer dikişlerle tutturmak.
5. İnce saç örgülerinden birkaçını yeniden bir arada örmek.

¹ Çatı eki görevi dışında görev almış eklerin eklendiği avlanmak, çekinmek, çıkışmak, dönmek (5), işlemek, katlanmak, kırılmak, salınmak, sarılmak, sıkılmak gibi eylemlerin kök eylemlerle aynı maddebaşı altına alınması da eşyazımlılık açısından benzer bir yanlışliktir kanımca.

Bıçimbilim alanında ele alınan üretkenlik, potansiyellik, anlık oluşum, kurumsallaşma gibi kavramlar açısından sözlük tam bir keşmekeş içindedir. TS *-li, -lık, -ıcı* ekleriyle türetilmiş pek çok sözcüğün tek ve temel anlamı için "...sı olan", "...sı olmayan", "... olma durumu", "... işini yapan" gibi tanımlar vermekle yetinmekte, bu sözcükleri potansiyel anlamları ile listelemektedir. *peştemalli, azıklı, başaklı, cakalı, akıntılı, akılı karalı, akıntılı; cakasız, etsiz; akçillik, akıllılık, akıncılık* sözcükleri TS'de böyleleri ele alınan binlerce sözcükten bir kaçıdır. Oysa, bu sözcüklerin sözlüğe alınma gerekçesi, dilde tutunmalarını sağlayan kurumsallaşmış anlamları olmasıdır, potansiyel anlamları olması değil: *akınculuk* eğer "akıncı olma durumu" diye açıklanırsa, üzerine *-cı* eki almış ne kadar isim varsa, onların üzerine *-lık* eki gelmiş biçimleri de almak gerekir. *defterci* "defter yapan veya satan ise", bütün mal, eşya, mazeme vb. adları bu eki alarak sözlüğe girmelidir. Halbuki, TS şöyleleri örneklerde bunun olmayacağını gördüğüne göre, diğer sözcükler için potansiyel anlam veremeyebileceğini açıkça görmüş olmalıydı: *dilli* dili olan degildir, *dolaylı* dolaylı olan degildir.

Öyle anlaşılıyor ki, bir nedenle potansiyel üretimler sözlüğe alınmış ve kurumsallaşmış anlamı olsa bile bu anlam, sözcük hakkında verilen ilk bilgi olamamış, potansiyel anlamın önüne geçememiştir. İşte *düzenli* ve tanımı: "düzeni olan, yerli yerinde, kararlı, tertipli, muntazam". *Düzenli* için verilecek ilk bilgi, "düzeni olan" mıdır?

Aynı biçimde, eylemlerin çatı ekleri ile genişlemiş biçimleri sözlükte adeta gelişigüzel yer almaktadır. Çatı eklerinin *param çıkışmadı* vb. örneklerde olduğu gibi çatusal görevden uzaklaşmış örnekleri dışında diğer çatı genişlemelerinin belirli bir strateji ile yer alması gerekir bir sözlükte. Örneğin *donuklaştırmak* eylemi "donuk duruma getirmek" anlamıyla sözlükte yer alıyorsa, bu eki alarak sözlüğe geçmesi gereken binlerce eylem daha var demektir. Bir yüksek lisans tezinde (Bkz. Kurt 2002) Türkçe sözlükteki bütün çatı genişlemeleri ayrıntılı olarak incelenmiş ve bir örnekseme yöntemiyle, sözlüğe alınması gereken genişlemelerin sayısı şöyle saptanmıştır:

- (3) Edilgenlik eki alabileceği öngörülen eylem sayısı: 453
- Ettirgenlik eki alabileceği öngörülen eylem sayısı: 278
- Dönüştürülük eki alabileceği öngörülen eylem sayısı: 5
- İşteşlik eki alabileceği öngörülen eylem sayısı: 2

Eylemlerin *-mak, -ma* ve *-ış'*lı biçimlerinin hep birlikte ama ayrı maddebaşları olarak dizilmesindeki amacın, maddebaşı sayısı artırmaktan başka bir işe yaramayacağı üzerinde ise hiç durmayalım.

TS'nin bu hemen görünen sorunlarına rağmen benim burada özellikle üzerinde duracağım bilgi türü, eylemlerin sözdizimsel çerçevesi için verilen bilgidir.

Sözdizimsel çerçeve ile ilgili görünüm, dilbilimin kuramsal dilbilgisi çalışmaları arasında önemli bir yer tutar. Bu yöndeki çalışmaları temellendiren kuramların en kapsamlısı ve yaygını olan Evrensel Dilbilgisi kuramı (bkz. özellikle Chomsky 1983), eylemlerin, tıpkı diğer sözcükler gibi sesletilişi, anlamı ve eğer varsa kendine özgü bilgilerini sunmanın yanı sıra, içinde yer alacakları sözdizimsel yapıyı belirleyen kategori ve yan kategori özelliklerini de sözcük hakkında bildiğimiz bilgi türü olarak, sözlüksel bilgi olarak görür²:

- (4) SÖZLÜKÇE (lexicon)
- a. sesletiliş //
  - b. kategori X
  - c. yankategori [Y _]
  - ç. anlambilimsel özellikleri [±]
  - d. kendineözlülük

Eylemler, yankategori açısından diğer sözcüklerden daha farklı bir önemle ele alınır, çünkü yankategorilemenin en karmaşık dilbilgisel ilişkiler sergilediği sözcük türü, eylemdir. Eylemler, bir tümcede yer alırken beraberlerinde hangi tümce "üye"lerinin yer alacağını da belirler³. Örneğin *kesmek* bir iş eylemidir ve işe konu olacak bir malzeme gerektirir. Bu malzeme tümcede bir ad öbeği olarak görülmelidir. Buna karşın, *koşmak* geçişsiz bir eylemdir ve *kesmek* eylemi gibi bir konu, dolayısıyla bir ad öbeği gerektirmez. Bununla birlikte, her iki eylemde ortak olan bir yön bulunmaktadır, her ikisi de kesici veya koşucu, işi veya hareketi yapacak kılıcılar gerektirir ki, bu kılıcılar da tümcede ad veya ad öbeği olarak yer almalıdır. Demek ki, geleneksel olarak geçişli ve geçişsiz diye ikiye ayrılarak ele alınan bu iki eylem için modern dilbilgisinde üç ayrı bilgi kümesi sözkonusudur.

² Bu kuramın Türkçede tanıtımı ve bu kuram çerçevesinde yapılmış Türkçeye yönelik bazı çalışmaların özetlenmesi için bkz. Uzun 2000.

³ Burada geçen "üye(argument)" kavramı, geleneksel Türkçe dilbilgisindeki "öge" kavramı ile karıştırılmamalıdır. Bu ikisi bazı açılardan aynı ama kuramsal olarak çok farklı kavramlardır.

(5)	<i>kes-</i>		/	<i>koş-</i>
üye yapısı	1	2	/	1
rol yapısı	KILICI	KONU	/	KILICI
öbek yapı	AÖ	AÖ	/	AÖ

Üye yapısı diye bir yapıyı varsaymamız gerekir, çünkü bunlar eylemin bir tümcede en az kaç üye ile görünmesi gerektiğini belirleyecektir. Böylece yalnızca *koşmak* gibi bir üyeye, *kesmek* gibi iki üyeye gereksinim duyan eylemleri değil, *dizmek* gibi üç üyeli, *taşımak* gibi dört üyeli eylemleri de ayrı ayrı belirleyebiliriz.

(6)				
<i>diz-</i> , E	1	2	3	
	KILICI	KONU	HEDEF	
<i>taşı-</i> , E	1	2	3	4
	KILICI	KONU	KAYNAK	HEDEF

Rol yapısı diye bir yapıyı varsaymamız gerekir, çünkü bunlar aynı sayıda üye gerektiren eylemlerin farklı roller yükleyebileceğini de belirleme olanağı sağlayacaktır. Böylece *koşmak* ve *uyumak* birer üye gerektiren eylemlerdir ama bu üyelere ilki için KILICI rolü, diğeri içinse, ortalıkta bir hareket olmadığından kılıcı diyemeyeceğimiz bir rol üstlendiğini, buna DENEYİMCİ diyelim, söyleyebiliriz.

(7) <i>koş-</i> , E,	1	(üye adedi)
	KILICI	(ROL türü)
<i>uyu-</i> , E,	1	(üye adedi)
	DENEYİMCİ	(ROL türü)

Öbek yapıya olan gereksinim, bir eylemden hareket ederek ulaşabileceğimiz en uzak bilgi olarak görünmektedir ama böyle bir yapıya AÖlerin sözdizimsel konum farklılıklarını göstermek için ihtiyaç vardır. Bir tümcede hangi üyenin özne, hangi üyenin nesne, hangi üyenin tümleş görevi üstleneceği belirlenirken, bu görevleri üstlenen ad öbeklerinin o tümcede nasıl görüneceği de belirlenmiş olur. Örneğin *taşımak* eyleminde KILICI rolünü oynayan üye özne öbeği olurken yalın durumda olan, KONU rolünü oynayan üye nesne öbeği olurken belirtme durumunda olan, tümleş görevinde KAYNAK rolünü oynayan üye çıkma durumunda olan ve HEDEF rolünü oynayan üye de yönelme durumunda olan ad öbekleri olarak görünecektir.

(8)

taşı-, E	1	2	3	4
	KILICI	KONU	KAYNAK	HEDEF
	AÖ _{yalın}	AÖ _{belirt}	AÖ _{çıkma}	AÖ _{yönel}

Bir eylemin sunduğu sözdizimsel çerçeve bilgisi, yukarıdakilerle de sınırlı değildir. Bir eylemin üye yapısı, onun tümcede zorunlu olarak görüneceği tümce kurucularını da belirler. Böylelikle bir tümcede hangi üyenin zorunlu, hangi üyenin seçimlik olduğunu, ilgili eylemin üye yapısına bakarak anlayabiliriz. Örneğin *koşmak* eylemi, tek üyeli bir eylemdi ve tümcede özne görevinde KILICI rollü bir ad öbeği olması yeterliydi. Bu tümcede başkaca öbekler görünüyorsa, bunlar tümceye eylemden bağımsız olarak yerleşmiş demektir. Sözelimi yer tümleci, tipik olarak seçimlik bir ögedir ve hemen hemen bütün eylemlerle birlikte görünebilir:

- (9) a. Adamlar ormanda ağaçları kesiyor
 b. Bizim atlet 8. kulvarda koşuyor
 c. Görevli şu odada kitapları rafa diyor
 ç. İşçiler bu inşaatta malzemeleri alt kattan üst kata taşıyorlar

Aynı biçimde, yönelme ve çıkma tümleçleri de belirli bir görevle seçimlik olabilir:

- (10) a. Garson masayı bize hazırlıyor
 b. Ben onu okuldan tanıyorum

Seçimlilik (9) ve (10)daki gibi, geleneksel olarak "dolaylı tümleç" diye bilinen tümce öğelerinin yer alabileceği ve eylemle doğrudan bağlantılı olmayan bağlamlarla sınırlı değildir. Bazı seçimlik öğeler, eylemle, eylemin anlamı ile doğrudan bağlantılı olabilir.

Ali bu yolu iki saatte koştu tümcesinde ne *bu yolu*, ne de *iki saatte* öğeleri *koşmak* eyleminin temel anlamı ile doğrudan bağlantılı öğelerdir, yani bunlar tümcede zorunlu öge değildir ama bu öğelerin yer aldığı tümcelere bakınca, sözdizimi ile eylem anlamı arasındaki bağlantının hiç de gelişigüzel veya seçimlik bir bağlantı olmadığını görürüz.

- (11) Ali bu yolu iki saatte koştu

koşmak eylemi "sözde nesne" ve "sözde tümleş" diyebileceğimiz bu öğeleri aldığıında, sırf bir hareket eylemi olmaktan çıkıp, mesafe kat etmeye, yer değiştirmeye dayalı bir eylem görünümüne bürünmüştür. (12)deki tümcelere bakınca da, ilişkinin daha kompleks olabileceğini görürüz:

- (12) a. Ali parka koştu
b. Ali kaldırımdan koştu

Eylemlerin sözdizimsel çerçevelerindeki farklılık, kuramsal dilbilgisi açısından üye yapısındaki değişmeceler(alternations)'dir ve bu değişmecelerin arkasında dilin yapısı açısından anlamlı olabilecek düzenlilikler yatar. Örneğin, geçişsiz hareket eylemleri yönelmeli tümleş aldıklarında, *parka koşmak* gibi, eylemin yapılış tarzını niteler ve eylem bitişli bir görünüşe bürünür, yani koşma işi parka gelince bitecek bir eylemdir artık.

Üye sayısının değişmesi, bazı eylemlerde üyelerin görevinde ve biçimlenişinde de değişmelere yol açar. Örneğin 'bir nesneden ses çıkmasını sağlamak' anlamında *çalmak*, (13)teki gibi tümcelerde farklı çerçeveler sunar:

(13) a. Hademe zili çaldı	>	Zil çaldı
b. Biri salonda piyano çalıyor	>	Salonda piyano çalıyor
c. Biri kapıyı çalıyor	>	Kapı çalıyor

Soldaki tümcelerde nesne olan öğeler, sağdaki tümcelerde özne konumundadır ama eylemin biçimbiliminde hiçbir değişim olmamıştır. Oysa bu iş, yani nesnelerin özne konumuna gelmesi "edilgenleştirme" denilen bir biçimsözdizimsel yolla yapılır Türkçede ve eylemin biçimbiliminin değişmesi gerekir. Demek ki, (13)teki ilişki farklı bir sözdizimsellik içermektedir.

Her iki öğenin görevinde değişmenin olduğu başkaca yapılanmalar da söz konusu olabilir dilde:

- (14) Biz arabayı duvara çarptık > Araba/Biz duvara çarptı/k
Ayrıca : *toslamak, vurmak, bindirmek, geçirmek* vb.

Üye sayısı değişimine dayalı bu değişmecelerinin yanı sıra, üye sayısının değişmediği ama üyelerin biçimlenmesinde farklılıkların bulunduğu değişmeceler de söz konusu olabilir.

- (15) a. kamyonu samanla/samanı kamyona yüklemek
b. duvarı alçıyla/alçıyı duvara sıvamak
c. masayı örtüyle/örtüyü masaya örtmek

(16)daki değişmecelerde hemen görünen farklılık, ikisi arasındaki bütün/parça farklılığıdır. Bu açıdan Türkçede bir yaygın alternasyon daha vardır. *Koparmak, tutmak, yakalamak, kesmek* gibi dokunma türü eylemler nesne/tümleç değiştirimi sergiler:

- (16) Polis hırsızı yakaladı
 Polis hırsızın kolunu yakaladı
 Polis hırsızı kolundan yakaladı

Bu tür alternasyonlar dilbilimde ayrıntılı sözdizimsel çalışmalara konu olmaktadır (Bu doğrultudaki çözümlenmelerin Türkçeden örneklenmesi için bkz. Uzun (baskıda)).

Sözdizimsel alternasyonun sözlükleri ilgilendiren bir önemli yönü daha vardır, o da alternasyonun polisemiye yol açabilecek olmasıdır (Bu yönde bir çalışma için bkz. Uzun 1997). Örneğin *bağırarak* eylemi, TS'de de "nsz" olarak kodlandığı gibi, geçişsiz bir eylemdir ama bir yönelmeli tümleç aldığına 'yüksek sesle azarlamak' anlamına geçmektedir: (17)deki tümcede öğretmen öğrencilere doğru "yüksek ve gür ses çıkarıyor" şeklindedir yalnızca :

- (17) Öğretmen öğrencilere bağırdı

Aynı biçimde TS'de "nsz" olarak kodlanan birçok eylem yönelmeli tümleç olarak başka anlamlara geçer: *acımak* 3. anlamıyla 'üzüntü duymak', *bat-* 6. anlamı ile 'incitmek, dokunmak', *bayılmak* 2. anlamı ile 'çok hoşlanmak', *bit-* 4. anlamı ile 'çok sevmek' anlamlarını anlatır. Benzer biçimde *uğraşmak, eğlenmek, oynamak, yatmak, bozmak* eylemleri araçlı tümleç olarak; *göçmek, inmek, atlamak* eylemleri çıkmalı tümleçlerini bırakarak başka anlamlara geçer (Eylemlerin çokanlamlılığında ne gibi dilbilimsel doğrultular bulunduğu bir bitirme tezi ile ayrıca sorgulanmaktadır. Bkz. Bozkurt (hazırlanıyor)).

Şimdi Türkçe Sözlük'e geri dönecek olursak, sözdizimsel çerçeve ile ilgili bilgilerin çok dağınık ve gelişigüzel bir sırada verildiğini, üye değişmecelerinin işlevi ve yapılanışının, değişmecelerin sergilediği polisemi birçok kere dikkate alınmadan yapılmış olduğu görülür. Bu tür dilbilgisellikler dikkate alınmadığı içindir ki temel ve yan anlam sıralanışları, tanımları örneklendirmeler belirgin biçimde yanlışlarla doludur. Bu yanlışlardan bazı örneklemeler yapmadan önce TS'nin sözdizim çerçevesini verişi tekniğine bakmak üzere *asmak* eylemini ele alalım:

- (18) **asmak**, (-i, -e) **1.** Bir şeyi aşağıya sarkacak biçimde bir yere iliştip sarkıtmak: "Lambayı tam pencerenin karşısına astı" -S.F. Abasıyanık. **2.** Üzerine takınmak,

kuşanmak. **3.** (-i) Bir kimseyi boğazından ip geçirip sarkıtarak öldürmek, idam etmek. **4.** Gitmek zorunda olunan bir yere özürsüz gitmemek veya görevi olan bir işi özürsüz yapmamak: "... güzel havada mektebi asamamış bir ilkokul öğrencisi somurtkanlığı ile kafileye katıldım." -H. Taner.

Bu maddebaşından öyle anlaşılıyor ki belirlenen ilk çerçeve, temel anlamın çerçevesi olsa gerek ve bu çerçeve, ilk anlamla birlikte aksi belirtilene kadar sıralanacak yan anlam ve kullanımların çerçevesidir. Nitekim *asmak* eyleminde 3. çerçevede farklılık ortaya çıkar ve bu çerçeve, sonraki anlamın da alınabileceği çerçeve olsa gerektir, yani bir kimseyi boğazına ip geçirerek asacaksanız bunu o kimseyi astığınız yeri söyleyerek yapmanız gerekmiyor, tıpkı ilkokulu bir yere asmanızın mümkün olmaması gibi.

Ne var ki, sözdizimsel çerçeve bilgilerini TS'de sistemli olarak bulmak şurada dursun, çoğu zaman bir şekilde bulmak da mümkün değildir. İşte *yüklemek* eylemi, verilen çerçeve (-i, -e)dir ve ne anlamlar arasında ne de bunlar için verilen çerçevelerde herhangi bir değiştirim bilgisi vardır. Bunu sözlüğün bir tutumu olarak göremeyiz, çünkü *kaplamak* eylemi için (-i, -e; -le) biçiminde verilen çerçeve de göstermektedir ki bu tür bilgiler hiç aktarılmak istenmemiş değildir, her ne kadar böyle görünse de *kaplamak* için (-le)'li ne bir kullanım ne bir örnek verilmiştir.

- (19) **kaplamak**, (-i, -e; -le) **1.** Her yanını örtmek, istilâ etmek. **2.** Çepeçevre sarmak: "Evlerin bir tarafını yol, üç tarafını da yine çam ormanları kaplar."- S. F. Abasıyanık. **3.** Bir kabin, bir kılıfın, bir örtünün içine almak. **4.** ((-i durum ekiyle kullanılan fiil)) Yayılıp doldurmak, etkisinde bırakmak. **5.** ((-i durum ekiyle kullanılan fiil)) Bastırmak. **6.** Bir yüzeyi döşemek, başka bir nesne ile örtmek: "Dudaklarının üstünü kaplayan muntazam kesilmiş sert ve koyu siyah bıyıkları..."- A. Ş. Hisar. **7.** Kaplama adı verilen ince ağaç levhaları, değişik yöntemlerle hazırlanan tablolara yapıştırmak. **8.** Bir madeni bir başka madenle kimyasal bir yöntemle örtmek. **9.** (mecaz) Bir kimsenin veya bir şeyin nitelikleri herkesçe bilinir olmak. **10.** (mecaz) (duygular için) Doldurmak.

Bir başka örnek: *doğurmak*. TS bu eylem için çerçeveyi (nsz, -i) olarak belirlemiştir ve bu çerçeve bize bu eylemin hem nesnesiz hem de nesneli kullanılabilirdiğini söylüyor olsa gerek. Buna göre 1. anlama bakarsak bunun doğru bir saptama olduğunu da görürüz.

- (20) **doğurmak** (nsz, -i) **1.** Yavru dünyaya getirmek, doğum yapmak: "Bir kadın tarlada doğuruyor, bir kadın hastanede doğuramıyor." -S.F. Abasıyanık. **2.** mec. Ortaya

çıkmasına yol açmak, sebep olmak: "*Artık yolun ortasını geçtik ve saçlarımızda aklar akları ve alınımızda çizgiler çizgileri doğuruyor.*" -Y.K. Karaosmanoğlu.

Aslında böylesi yüzlerce eylem vardır ama TS bunlara, *doğurmak* eylemine gösterdiği özeni göstermemektedir. Fakat, 2. anlama gelince bu alternasyonun ortadan kalktığını görürüz, çünkü "ortaya çıkmasına yol açmak, sebep olmak" için nesne gerekmektedir.

düşmek eyleminin ilk çerçevesi (-e)'dir ama 2. anlamın örneklemesine göre (-den) olmalıdır:

- (21) **düşmek**, (-e) 1. Yer çekiminin etkisiyle boşlukta, yukarıdan aşağıya inmek: "*Boşlukta bütün cisimler aynı hızla düşer.*" "*Havada uçan kuş vurulmuş, gibi birdenbire sokağa düşüyor.*"- R. N. Güntekin. 2. Durduğu, bulunduğu, tutunduğu yerden ayrılarak veya dayanağını, dengesini yitirerek yukarıdan aşağıya inmek: "*Çocukken ağaçtan düşüp ayağım kırılmıştı da ağlayamamıştım.*"- S. F. Abasıyanık.

Aslında *düşmek* eylemin ilk çerçevesi, 2. anlamda açıklanan çerçeve olmak üzere (-e, -den) olmalıdır ve her iki anlam için de geçerli görülmelidir. Ne var ki ilk anlamın ilk örneği "*Boşlukta bütün cisimler aynı hızla düşer.*", bu yanlış çerçeveyi de doğru örneklememekte, -e ekini almış bir tümleş ortalıkta görünmemektedir.

Örnek uygunsuzluğu açısından şimdi de *dolaşmak* eylemine bakalım: İlk çerçeve (nsz)'dir ve 1. anlam "gezmek, gezinmek"tir ama bu anlam için verilen ikinci örneğe bakınca çerçevenin (-i) olması gerektiğini görürüz: "*her yeri dolaşiyor.*"

- (22) **dolaşmak**, (nsz) 1. Gezmek, gezinmek: "*Şef, beni; odayı ve köylülere beğenmediği için dışarıda dolaşan bir aristokrat sanmıştı.*"- R. N. Güntekin. "*Belki otuz defa, belki kırk defa, otelin merdivenlerini inip çıkıyor, her yeri dolaşiyor.*"- M. Ş. Esendal.

Bir başka örnek *aşmak* ve bu eylemin ilk çerçevesi için (-i) denmiş ama 1. anlamdaki örnek -den'li:

- (23) **aşmak**, (-i) 1. Yüksek, uzak veya geçilmesi güç bir yerin öte yanına geçmek: "*İki gündür sarp dağ yollarından aşıyoruz.*"- F. R. Atay.

fırlamak eylemi için verilen tek çerçeve (nsz)'dir ama "rayın üzerine fırlamak", "gözleri yerinden fırlamak" örnekleri bu çerçeveye uymamaktadır :

- (24) **fırlamak**, (nsz) 1. Hızla, birdenbire bulunduğu yerden çıkmak, ayrılmak: "*Murat'la Nedim trene yetişmek için erkenden fırlayıp gitmişler.*"- A.Gündüz. "*Çöpçü beygiri, deli gibi rayın üzerine fırlamıştı.*"- H. Taner. 2. Yerinden oynayıp ileriye doğru çıkıntı yapmak. 3. Fiyatı birdenbire yükselmek.

TS'nin daha titiz olduğu eylem polisemisi alanında da birçok hata görülmektedir. İşte kısa bir liste:

(25)

- a. *utanmak* eylemi (-den)'li çerçeveden 2. anlamı ile 'sıklıkmak' anlatmak üzere (-e)'li çerçeveye;
- b. (-i)'li çerçeveden *bırakmak* eylemi 4. anlamı ile 'unutmak' ve *okumak* eylemi de 3. anlamı ile 'öğrenim görmek' anlatmak üzere (-i, -de)'li çerçeveye;
- c. (-e)'li çerçeveden *kanmak* eylemi 4. anlamı ile 'yetinmek' anlatmak üzere (-le)'li çerçeveye;
- ç. *yetişmek* eylemi 7. anlamı ile 'yetmek' anlatmak üzere (nsz)'li çerçeveye;
- d. *sapmak* eylemi 2. ve 3. anlamları ile 'amacından ayrılmak' anlatmak üzere (-den)'li çerçeveye;
- e. *tutunmak* eylemi 2. ve 3. anlamı ile 'kalmak, direnmek, kabul ettirmek' anlatmak üzere (-de)'li çerçeveye;

Bu örneklemeler TS'nin tam bir resmini vermiyor tabii ki ama yanlışların boyutunu, bir lisans çalışmasında (bkz. Uzlu 2002) ortaya konan sonuçlar açısından gözler önüne serelim. Yalnızca birinci ciltte, toplam 3113 eylemle ilgili sözdizimsel çerçevelerde öge fazlalığına dayalı 250, öge eksikliğine dayalı 150 ve yanlış öge gösterimine dayalı 450 ve diğer nedenlere dayalı 50 olmak üzere toplam yanlış sayısı, 800'dür. İncelediğimiz TS baskısının birinci cildi 1136 sayfa olduğuna göre, sözlüğü herhangi bir yerinden açtığımızda bulacağımız yanlış sayısı ortalama en az birdir. Bir başka deyişle, sözlüğü ortalama her açışımızda karşınızda ortalama en az bir sözdizimsel çerçeve yanlış-var demektir.

Sonuç

Öyle görünmektedir ki, iyi bir sözlüğümüz olsun diyorsak, ilk olarak madde içeriklerindeki dilbilgisel bilgilerin, modern dilbilim bulguları ışığında gözden geçirilmesi kaçınılmazdır. Böylece sözlüğün mevcut eksik ve yanlış yönleri ortaya konup tamamlanması ve düzeltilmesi sağlanabilecektir. Tabii bu, bir sözlüğün yaşayan dilin de sözlüğü olması için asıl yapılması gereken iki şeyden biridir. Diğeri, Türkçenin mümkün olduğunca geniş bir korpusunu hazırlamaktır. Korpus

hazırlamanın standartları sözlükbilimin oldukça mesafe kat ettiği bir alandır ama TS'nin korpus açısından değerlendirilmesini gelecek çalışmalara bırakıyorum.

Kaynakça

- Aksan, D. 1982, *Her Yönüyle Dil*, III. Cilt, TDK yayını.
- Bozkurt, U. (hazırlanıyor), *Eylemlerde Çokanlamlılık ve Üye Değiştirimi: Bitirme Tezi*, Ankara Üniversitesi.
- Chomsky, N. 1983, *Lectures on Government and Binding*, Foris Yayınları, Dordrecht, Hollanda.
- Ergenç, İ. ve L. Uzun 1993. "Türkçe Sözlük'te maddebaşı değişimlerinin içeriksel ve sayısal görünüşleri", *VII. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, (Yay. Hazl.) K.İmer/N.E.Uzun, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayını, 123-140.)
- Uzlu, E. 2002, *Türkçe Sözlük(A-J)'teki Eylemlerin Üye Yapıları ve Durum Çerçeveleri Üzerine Bir Çalışma*, Bitirme Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Kurt, C. 2002, *Türkçede Çatı ve Çatı Görünümleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Uzun, N. E. 1997, "Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık ve Rol Kuramı", *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, Ankara.
- Uzun, N. E. 2000, *Anaçizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, Multilingual, İstanbul.
- Uzun, N. E. (baskıda) "Levin 1993'ün Sözlüksel Üye Değiştirmeleri: Türkçe Üzerine Bir Deneme"